

«Transició» i ciutat: les transformacions de l'estructura de l'espai

Albert García Espuche / Manuel Guàrdia i Bassols

La història social, la història econòmica, la història rural..., es veuen obligades a abordar, en el curs de les recerques sobre el període que ens interessa, el paper de la ciutat dintre de la transició (la ciutat com a nus de distribució comercial i d'informació, com a residència de poders diversos, com a centre de consum...); queda però, generalment marginat l'estudi de la transició dintre de la ciutat¹. Aquí, quedarà plantejat aquest segon aspecte més específic i les relacions espai-societat serviran de fil conductor per a una aproximació als processos de canvi en la transició.

L'existència de diferències pronunciades entre la ciutat d'antic règim i la ciutat de l'era industrial no sembla necessitar demostració. Caracteritzar els canvis, estudiar com s'articulen entre ells i amb les transformacions més generals que es produeixen en altres plans de la realitat, veure fins a quin punt són un pur reflex d'aquests canvis més generals o gaudeixen d'una pròpia especificitat, esbrinar si es produeix una ruptura neta o pesen sobretot les continuïtats..., són, en canvi, objectius difícils als quals sembla interessant d'acostar-se.

En funció de les causes que es consideren fonamentals per a explicar les grans transformacions que porten a les ciutats de l'era industrial, es poden distingir dues grans línies d'aproximació. La primera, reductiva i modelitzant, suposa que els canvis depenen exclusivament de les innovacions tecnològiques; explicitada mitjançant la confrontació de dos models, el de Sjöberg per a la ciutat pre-industrial i el de Burgess per a la industrial, planteja la qüestió en termes de ruptura,

considerant la revolució industrial com el factor determinant dels canvis en el cos urbà. La segona, més atenta a les transformacions de les relacions socials que als aspectes purament tecnològics, abordarà les respostes, normalment, en termes de transició.

L'impacte de les innovacions tecnològiques: Sjoberg i Burgess

Fonamentant-se en l'estudi de diverses ciutats nord-americanes, Burgess havia considerat, el 1925, que les ciutats en creixement desplegaven una organització zonal disposada concèntricament entorn al "centre" de la ciutat². Formulava, de fet, un model que porta inscrit un "factor històric" (l'expansió de la ciutat), amb una caracterització dels processos derivada, en part, de l'ecologia, de la qual manllevava conceptes com el d'invasió o successió. La ciutat tendeix, d'acord amb aquest model, a expandir-se radialment des del seu centre comercial i de negocis. Envoltant aquest centre apareix normalment una àrea de transició degradada (slums, ghettos, barris xinesos...), envaïda progressivament per activitats comercials i per la indústria lleugera. Una tercera corona està habitada per obrers industrials i, més enllà, es localitzen l'àrea residencial de la classe alta i els districtes exclusius de les èlites.

Aviat, es va tendir a considerar universal l'esquematzació de Burgess: contra aquesta universalització, Sjoberg va establir un model alternatiu per a la ciutat pre-industrial³. El tall que separa ambdós models de ciutat es produeix com a conseqüència d'una revolució industrial, entesa en un sentit estrictament tecnològic. L'ús de les noves fonts d'energia, la seva aplicació a la indústria i, sobretot, als transports, modifiquen essencialment les relacions entre l'home i l'espai.

Les característiques de la ciutat pre-industrial són, per Sjoberg, constants a través del temps i de l'espai, i per tant, comunes a les ciutats antigues del pròxim orient, de Grècia o de l'Imperi romà, a les de les cultures pre-colombines, a les ciutats medievals o de l'edat moderna..., i també a les ciutats contemporànies del tercer món, que no han sofert encara avui els efectes de la revolució industrial. En totes elles, les èlites aristocràtiques i rendistes controlen les funcions bàsiques d'un món sense presència remarcable de les activitats econòmiques (la funció religiosa, la política, l'administrativa...), el que comporta un contrast nítid entre el "nucli central", en el qual resideix aquesta èlite "aristocràtica", i la resta de la ciutat, en la qual status i riquesa disminueixen en allunyar-nos del centre, i en la qual les agrupacions zonals es donen, en tot cas, d'acord amb criteris ètnics, ocupacionals o religiosos.

El pas del model estàtic de Sjoberg al model de Burgess no pot ser, malgrat que aquest últim incorpori les pautes de transformació, fruit

d'una evolució més o menys ràpida, sinó d'una autèntica mutació. En efecte, si l'allunyament de les classes benestants es pot entendre com un procés continu, iniciat segons Sjoberg amb la industrialització, el centre comercial i de negocis apareix del "no res" i envaeix un centre que tenia, abans, característiques totalment contràries. No és rar que les disciplines que han recollit aquests plantejaments, i particularment la geografia històrica, tinguin com a un dels problemes clau l'aparició del centre comercial i de negocis.

La transformació de les relacions socials: models i aproximacions històriques

L'aproximació de Sjoberg que, poc atenta a les relacions socials, considera quasi exclusivament l'impacte mecànic de la introducció de les grans innovacions tecnològiques, va ser aviat criticada des del món de la sociologia⁴. Anys més tard, James E. Vance Jr. ofería un model alternatiu de transició que no gravitava ja sobre la tecnologia, sinó sobre l'evolució de les relacions de producció⁵. No es parla aquí de ciutat pre-industrial i de ciutat industrial, sinó de ciutat pre-capitalista i ciutat capitalista; i es pren com a punt de partida no una genèrica ciutat pre-industrial, sinó la ciutat medieval europea. La referència a l'inici de la transició, però, malgrat aportar una precisió històrica més gran, queda reduïda a la formulació d'un model extremament simplificat, que explica les relacions socials que l'integren en funció exclusiva del paper dels gremis (totalment idealitzats), de la democràcia urbana que comporten (identificant-la amb el tòpic "un home un vot") i de l'absència de la jerarquia estamental i econòmica.

Aquestes relacions socials es reflecteixen en una configuració espacial que es recolza en el concepte de "casa artesana": la casa artesana seria, al mateix temps, tipologia física, antropològica, econòmica i política. Casa unifamiliar, propietat de l'ocupant, amb planta baixa per a la botiga dedicada a l'exercici de l'ofici de l'agremiat, planta primera per a la vida de la família i planta superior per a magatzem i dormitori de servidors, aprenents i fadrins, vivint i treballant tots sota el mateix sostre: casa vista com a continent d'unes diferències socials que s'organitzen per pisos i s'atenuen per relacions quasi familiars. Si les jerarquies socials es produeixen en vertical, dintre de cada casa, el model postula, "horitzontalment", una estructura espacial fortament homogènia, dominada per la repetició de cases artesanes i en la qual les diferències zonals no reflecteixen ni jerarquia de status, ni econòmica, sinó afinitats ètniques, religioses o gremials⁶.

Amb aquest punt de partida, Vance, inspirant-se en l'exemple de les ciutats angleses, postula que "en algun moment del segle XVII"(!),

comencen a penetrar en el món urbà les relacions capitalistes, transformant progressivament aquest model. De fet, l'aproximació de Vance parteix d'una crítica consistent al model de Sjoberg (l'ahistoricitat, l'oblit de les transformacions socials que preparen la revolució industrial...), però, en adoptar la forma modelitzant i en fonamentar-se en una molt dèbil base empírica, resulta de poca utilitat. Si les pautes de transformació de la ciutat són més vàlides que les de Sjoberg, en canvi, la caracterització d'aquesta ciutat resulta més pobra i llunyana de la realitat que la d'aquest autor⁷.

Les aproximacions més pròpiament històriques, més limitades en el seu objecte d'estudi, resulten molt més segures en les seves conclusions, però presenten el problema constant de la síntesi, d'inscriure-les en un marc teòric que els doni un sentit. Pel que fa a les més lligades al tema de la transició, es fa difícil no ja presentar un quadre mínimament complet, sinó, fins i tot, equilibrat, de les aportacions que s'han realitzat i del seu interès en relació al que aquí es planteja. Es poden establir, però, almenys, dos grans àmbits que reflecteixen afinitats culturals, metodològiques i disciplinars diferents i que no deixen d'estar relacionats amb barreres lingüístiques: l'àmbit *anglo-saxó* i l'àmbit *italo-francès*. Dintre de l'àrea *anglo-saxona* destaquen dues aproximacions diferents que es poden identificar amb dues ciutats: Chicago i Leicester⁸. A Chicago, seguint la tradició iniciada els anys 20, s'ha abordat la ciutat des de la sociologia urbana, l'ecologia retrospectiva, l'ús de models... Leicester ha estat, en canvi, el centre més prestigiós d'història local i en concret d'història urbana: l'aproximació dels cultivadors d'aquestes micro-històries desconfia de la teoria i les generalitzacions i busca que el treball empíric sobre realitats molt concretes en reveli les articulacions essencials.

Malgrat aquesta definició tan clara, s'ha de notar, en els estudis fets en aquesta àrea, el diàleg mantingut entre les dues aproximacions: és constant la referència a Sjoberg i els estudis confronten sistemàticament models i realitats empíriques. Plantejaments, teories i treballs empírics pateixen, però, d'una manca de marc conceptual, de la limitació exagerada als casos anglo-saxons i de l'absència de voluntat per abordar l'evolució de les relacions socials, econòmiques, culturals..., i això fa que s'adopti sovint una posició d'un funcionalisme descriptiu quasi conductista⁹. Malgrat tot, s'ha registrat una molt considerable quantitat d'aportacions i, dintre del marc de la geografia històrica, s'ha consolidat un nivell de reflexió apreciable en el qual pesen l'anàlisi d'un bon bagatge de problemes i els resultats d'un abundós treball empíric¹⁰.

A l'àmbit *francòfon*, es compta amb una llarga i contínua tradició historiogràfica i amb hàbits molt més inclinats a consolidar un marc

conceptual de referència i a plantejar aproximacions que abordin les diferents components de la realitat històrica. Des dels seus primers temps, els integrants de l'escola dels Annales han considerat, en molts dels seus estudis, el factor espai, sigui a escala continental o regional, sigui a nivell de ciutat¹¹. En qualsevol cas, però, en una història interessada fonamentalment per la societat, el tema en observació ha estat el de les classes i els grups socials més que la seva inserció en la ciutat: la ciutat ha estat, generalment, el quadre passiu de la recerca.

És de pocs anys ençà que la qüestió urbana ha adquirit autèntic estatut teòric¹² i que s'observa una multiplicació de recerques abondant la ciutat com a fet específic. De fet, l'existència del gran esforç de síntesi que suposa la confecció de la *Histoire de la France urbaine* reflecteix la gran base de treballs existents¹³. I si la *Histoire de la France urbaine* ofereix un quadre general de referència, és el treball sobre la Caen del segle XVIII, de Jean C. Perrot, el punt de referència de tots els treballs posteriors i l'obra clau per afrontar el tema de la transició¹⁴. En una aproximació molt pròpia de la historiografia francesa, que converteix la història local en història total, Perrot utilitza una ciutat provincial per calibrar i caracteritzar els canvis decisius que, d'acord amb les seves conclusions, es produeixen a partir de la segona meitat del set-cents.

A l'àmbit italià, on les ciutats han tingut un gran pes específic en el curs de la història, hi ha, segons Bortolotti, una llarga tradició d'estudis d'erudició urbana, però la història urbana en sentit modern ha nascut més recentment¹⁵. Actualment, és de notar, en aquesta àrea cultural, una presència molt viva d'historiadors que provenen del camp de l'arquitectura i que aborden, en els seus estudis sobre l'acció i polítiques a la ciutat i el territori, els problemes que planteja, de fa temps, la història urbana. La manifestació més visible d'aquest fet és l'extraordinària importància que ha adquirit "l'Istituto di Architettura di Venezia", que agrupa un conjunt molt actiu d'historiadors amb un ampli interès sobre el fet urbà i les idees i polítiques que hi incideixen¹⁶.

En aquesta àmplia àrea cultural franco-italiana, els principals plantejaments teòrics comprensius i els estats de la qüestió han estat empresos per la historiografia francesa i en el marc de la historiografia francesa. És en aquest sentit significativa l'aparició, en pocs anys, de diversos estats de la qüestió preocupats per integrar les recerques concretes en un marc conceptual i metodològic coherent: entre aquestes revisions, la realitzada per Bergeron i Roncayolo, en el famós col·loqui de Sorrento del 1973, és encara la que pot resultar més útil, en centrar-se en el pas de la ciutat pre-industrial a la ciutat industrial¹⁷. Entre els punts bàsics dels seus raonaments convé remarcar: en primer lloc, la malfeança pel que fa als models i a les construccions teòriques i, fins

i tot, per l'estudi dels processos generals; en segon lloc, la necessitat de la "localització", per instal·lar la societat urbana a l'espai i evitar els perills de l'excessiva generalitat en l'anàlisi dels processos generals (la localització, considerada una de les debilitats de la historiografia francesa, es veu com una etapa indispensable de reconeixement per la comprensió de les formes urbanes); finalment, la necessitat d'anar fonamentant una història comparada i d'adoptar un marc cronològic de llarga durada.

Encara avui, però, les recerques no han estat dirigides a complir amb aquests objectius: la localització només s'ha abordat amb una suficient atenció en alguns treballs, essencialment els de l'àrea de parla anglesa; la història urbana comparada ha abordat àmbits geogràfics limitats i amb sistematitzacions, almenys, discutibles; el marc cronològic ha quedat normalment restringit als moments de canvi més acusats (el pas de la ciutat baix-medieval a la renaixentista, la transformació urbana de finals del segle XVIII i principis del XIX...).

Punt d'arribada, punt de partida

Sovint s'ha considerat com a ciutat industrial característica l'exemple de ciutat manchesteriana descrita per Engels, vista fonamentalment a través de les penoses condicions de vida dels seus "slums". Una ciutat dominada per la funció industrial, que només viu pel treball i pel benefici, un marc dominat pel joc lliure de les forces econòmiques, per un ferotge utilitarisme i per l'explotació salvatge d'una classe obrera totalment desposseïda. Aquest és, efectivament, un aspecte important de la realitat urbana que resulta de la revolució industrial, però es tracta d'una caracterització reductiva: la majoria de ciutats, i especialment les més grans, hi són parcialment reflectides. No tan sols omplen altres funcions a part de les industrials, sinó que el procés industrialitzador se salda a ciutats com Londres o París, en una neta des-industrialització o accentuació de característiques pre-industrials¹⁸. Caracciolo ha estudiat el cas de les ciutats pontifícies, singularment el cas de Roma, "una ciutat encara avui sense indústria però que participa vivament i profunda de l'edat del capitalisme, i es troba inserida en el sistema capitalista mundial i en totes les expressions d'aquest en el terreny cultural"¹⁹. Madrid estaria en una situació similar i Barcelona, malgrat la seva "fama" de ciutat industrial, difícilment es podria identificar amb el model manchesterià: Bergeron i Roncayolo distingien ja, amb pertinència, entre ciutat industrial i ciutat de l'era industrial.

De fet, el model de Burgess, inspirat en l'anàlisi de ciutats americanes, contempla altres funcions a més de l'industrial, i concedeix la importància fonamental al barri central de negocis (segons Sjoberg exclu-

siu de la ciutat industrial), que seria el que controlaria i articularia les altres funcions. Aquí també l'essencial és el lliure comportament de les forces econòmiques, que imprimeixen una dinàmica de degradació dels barris més antics (abandonats progressivament per les èlites), sota el doble impuls d'un creixement estructural que facilita l'expansió i d'una tendència sociològica a la segregació en funció de criteris econòmics.

La imatge, però, d'unes forces econòmiques configurant la ciutat sense cap constricció és també reductiva. L'existència d'un pensament sobre la ciutat, d'una política urbana, d'unes tècniques d'intervenció..., és consubstancial a la ciutat de l'era industrial. Com assenyalen Morachiello i Teyssot, *"la interpretació en clau "engelsiana" que veu les transformacions de les tècniques de gestió urbana i de l'arquitectura com a simples "conseqüències" o "efectes" de l'arrencada industrial i dels esdeveniments que hi estan connectats..."*, es considera avui *"desviada"* o almenys incompleta²⁰. Les recerques de Perrot, de Fortier, dels propis Morachiello i Teyssot... situen els orígens de la urbanística moderna entre finals de l'antic règim i principis del segle XIX²¹.

Per a alguns, doncs, la transició comença amb la precipitació dels canvis més visibles de la mateixa revolució industrial; per a altres, s'obre fonamentalment a finals de l'antic règim. Si ens fixem en les conseqüències més aparents de la mecanització de la indústria i dels sistemes de transport estarem en el primer cas; si observem el creixement demogràfic de la ciutat o els inicis del modern pensament urbà, ens trobarem en el segon. Hi ha, però, molts aspectes que exigeixen remuntar el curs de la recerca més enllà: pensem, per exemple, en la tradició urbanística nascuda del renaixement i que el barroc culminarà o en la penetració dels valors mercantils en els mecanismes de producció de la ciutat. El propi Caracciolo, en estudiar, en els dominis pontificis, el pas de la ciutat tradicional a la ciutat de l'era del capitalisme, concloïa considerant la necessitat d'estudiar la llarga erosió de la ciutat comunal-corporativa o feudal-senyorial. Es poden considerar tres etapes en aquest procés d'erosió. La primera, que arrenca de les mateixes crisis baix-medievals, enregistra canvis de caràcter aparentment ambivalent; la segona, a finals del segle XVIII i principis del XIX, suposarà la precipitació de les transformacions decisives; finalment, les grans transformacions tecnològiques aprofundiran el solc obert ja anteriorment. En la primera etapa, durant els segles XVI i XVII, no es produirà una expansió urbana paragonable a la medieval i, en alguns aspectes, l'evolució de la societat urbana semblarà sofrir una regressió (les burgesies tendeixen cap a una progressiva aristocratització, les ciutats de l'àrea catòlica veuen un procés agut de conventualització, es produeix l'esclerotització del món gremial...); i fora d'alguns centres, pri-

vilegiats per les seves funcions polítiques, administratives o comercials, els canvis no alteraran sensiblement l'estructura urbana llegada pel període medieval. Amb tot, es produeixen canvis significatius que han de tenir repercussions importants a llarg termini: una decantació de la xarxa urbana en funció de les noves relacions comercials, polítiques i militars, una creixent dependència respecte dels estats en expansió, un més intens control de la ciutat sobre el rera-país i, sobretot, un llarg procés de transformació en el pla de la cultura entesa en el sentit antropològic, que Muchembled qualifica de "*revolució cultural de gran amplitud*"²².

En la segona etapa, el creixement econòmic i demogràfic del segle XVIII i la profundització dels canvis culturals provocaran, en paraules de Perrot, "*el naixement de la ciutat moderna i del pensament urbà*", lligats a una "*medicalització*" de l'espai urbà i al triomf d'una lectura funcional de la ciutat. La maduració d'aquesta nova concepció, que es concretarà en una intensa etapa d'intervencions urbanístiques i en una renovació de les pràctiques urbanes, serà un dels aspectes més rellevants de l'etapa que culminarà amb la mecanització de la indústria, la revolució dels transports i la plena implantació del capitalisme a Europa.

La ciutat d'herència medieval

És freqüent considerar la ciutat medieval com una realitat amb característiques ben definides i poc menys que invariables (l'exemple de Vance en seria un cas extrem): sembla, per això, necessari fer algunes precisions inicials. Cal pensar, en primer lloc, en la gran diversitat de centres urbans en funció de la geografia, la història, les jerarquies urbanes...; i cal, sobretot, no oblidar que la situació de la ciutat durant el període medieval està lluny de ser estàtica i immòbil. Recordem simplement el procés de formació del burgus fora muralles, els creixements dels suburbis i els nous emmurallaments de la baixa edat mitjana i, encara més, el progrés clar dels valors induïts per les pràctiques mercantils, els canvis d'actitud respecte del treball, el temps i la pobresa... Tot fa pensar que parlar genèricament d'una "*ciutat medieval*" resulta una llicència abusiva o, en tot cas, equívoca.

D'altra banda, la imatge sòcio-espacial d'aquesta genèrica ciutat medieval resulta en gran part, encara que es tinguin notícies anteriors, de la documentació dels segles XIV i XV o, fins i tot, de la posterior. Una cosa i l'altra aconsellen que s'entengui aquí, quan es parla de ciutat medieval, la ciutat resultant de la llarga edat mitjana, una ciutat que es va consolidar durant les crisis i dificultats dels segles XIV i XV, que generalment mantindrà una part important dels seus perfils fins els

grans canvis dels segles XVIII i XIX, i que presenta, dins de la lògica diversitat, trets comuns que una síntesi està obligada a ressaltar.

Una primera aproximació a les característiques espacials més compartides per les ciutats d'herència medieval dona l'observació d'alguns elements físics i històrics que es repeteixen a molts centres urbans i dels que es té notícia material o escrita. El paper definidor d'un dintre i un fora muralles, els aprofitaments diferenciats de la topografia, les etapes històriques de creixement de la ciutat²³, la situació del mercat, dels palaus, dels edificis religiosos..., orienten ja sobre les diferències socials a l'espai. Una anàlisi documental més exhaustiva, encaminada a una caracterització sòcio-topogràfica de les àrees de la ciutat, permet d'obtenir una idea més precisa de la inserció de la població a l'espai urbà²⁴.

El primer punt que resulta clar, en revisar els treballs bàsics amb una aproximació sòcio-topogràfica²⁵, és el de la palesa diferenciació física, social i funcional de l'espai urbà baix-medieval, que fa del factor localització una dada extremament significativa, i molt més valuosa i rica que la prevista en els models anglosaxons esmentats. Cal remarcar, en primer lloc, una neta diferenciació econòmico-espacial, amb gradacions variables per a cada ciutat, però marcant clarament barris "*rics, pobres i mitjans*", ben al contrari del que Vance postulava. Fent una distinció en grans àrees, en funció dels graus de riquesa mitjana, apareix netament un esquema "*centre-perifèria*"²⁶: el progressiu allunyament del centre porta a una manifesta disminució de les mitjanes de riquesa. La perifèria, estesa dintre i fora de les muralles, pot adoptar formes espacials molt diverses segons les ciutats, però mantenint com a característica determinant la pobresa mitjana. Aquí, els rics, que se separen dels enclaus perifèrics més clarament marginals²⁷, poden, en tot cas, matisar, amb una presència moderada, el to general de les àrees menys pobres²⁸.

El centre, definit per la seva riquesa mitjana alta, no coincideix, però, amb els postulats de Sjoberg, que suposaven un centre exclusiu per a l'èlite i, molt al contrari, s'hi adverteix una notable promiscuitat entre riquesa i pobresa, que es converteix en característica fonamental de les formes de donar-se les diferències socials a l'espai baix-medieval: és ben notòria l'existència d'un percentatge alt de pobres al centre, pobres que se situen a les àrees més riques seguint les pautes i mecanismes diversos de diferenciació espacial (separació en vertical, paper de la botiga com a infrahabitatge, jerarquització entre eixos viaris principals i carrerons laterals, distinció entre "*davant*" i "*darreres*" de les illes de cases, subdivisió de les cases "*grans*" creant sèries d'unitats petites clarament de servei...) ²⁹. Una forma de donar-se les diferències gens radical, que s'adapta a cada topografia i a cada espai i que respon

a un centre urbà habitat per èlites que necessiten i poden "suportar" certs graus de proximitat de la pobresa.

L'anàlisi del centre mostra una escissió interna que coincideix amb la principal línia divisòria de la societat estamental: la divisió entre privilegiats i "comuners". En efecte, és detectable, en nombroses ciutats medievals, l'existència d'un centre "doble" que, de fet, hereta, en molts casos, el ben conegut esquema de formació històrica "ciutat-burg"³⁰: per una banda, un nucli polític, administratiu i religiós, entorn al qual s'acostuma a trobar l'àrea de residència dels privilegiats (clergues, noblesa urbanitzada, oligarquies urbanes ennoblides...); per l'altra, un centre comercial i actiu, nucleat sovint entorn a l'antic burgus format a redós del primer mercat fora muralles, que inclou tant el comerç diari que abasteix la ciutat i la seva àrea d'influència, com les activitats mercantils orientades cap a les transaccions a llarga distància³¹. La constatació de l'existència d'aquest centre doble hauria de servir, de fet, per explicar el pas del "centre" del model de Sjöberg al "central business district" del model de Burgess.

A la ciutat baix-medieval, la localització espacial dels oficis respon, al mateix temps, a criteris econòmics, funcionals i de status, criteris que resulten ser difícilment separables. L'estructura gremial estava molt lluny del caràcter fortament igualitari que li atribueix Vance i es reflecteix a l'espai una clara jerarquia entre oficis, en la qual acostumen a coincidir status i nivell econòmic: els oficis més "molestos", els segregats espacialment, són també els menys considerats socialment i, a més, dintre de cada ofici, es repeteix la jerarquia espacial i les famílies més pobres se situen a la perifèria. La perifèria, doncs, presenta una forta disminució de la categoria dels oficis i una alta presència d'elements pobres, però, a més, en ella disminueix també molt sensiblement la varietat d'oficis presents.

Deixant a part "l'especialització" evident que creen separacions ben conegudes (ghettos, àrees prostibulars...), alguns punts de l'espai tenen característiques funcionals donades per les necessitats imposades per determinades activitats. El pes de cada zona dins del conjunt de la ciutat dependrà, lògicament, de les funcions dominants a cada centre urbà: en alguns, el principal centre aglutinador serà l'àrea de mercat, en altres, tindran major pes relatiu les activitats productives (la llana i el cuir creen clares perifèries "industrials"³²) o la funció portuària jugarà un paper clau en la configuració de la ciutat i es formarà una potent zona mercantil...

La situació d'aquestes zones en el conjunt urbà no és, evidentment, gratuïta. Els oficis vinculats als processos de la llana i del cuir es localitzen en funció de la necessitat d'aigua, per minimitzar les distàncies entre els artesans que hi intervenen, i per facilitar els controls gremials essencials per assegurar la qualitat del producte; els oficis relacio-

nats amb el mar acostumen a configurar un barri portuari pròxim al sector ric mercantil i, a quasi totes les ciutats, es dona una forta presència de pagesos situats clarament a la perifèria, a prop de les portes i els camins que condueixen als conreus de la rodalia, conformant àrees de dèbil caràcter "*urbà*", que miren més enfora que endintre de la ciutat³³. En tot cas, les àrees no estan mai ocupades per un sol ofici o activitat i només pocs oficis es concentren totalment en una zona ben delimitada: a la ciutat baixa-medieval, la definició de les àrees queda marcada no per l'exclusivitat sinó per la predominança relativa dels trets econòmics, socials, funcionals...³⁴.

En conjunt, les realitats sòcio-topogràfiques mostren una situació molt més complexa que la que presenta Vance, articulada entorn del concepte de casa artesana. Els esquemes comentats suposen una "*micro-realitat*" bastant més rica: no tota la ciutat està integrada per cases artesanes, ni totes les famílies de la ciutat estan encapçalades per un artesà³⁵. El model ideal de casa artesana es donaria, normalment, tan sols en una part de la ciutat, assenyaladament aquella definida com a centre actiu, deixaria d'estar present a gran part de la perifèria, seria molt poc important a les àrees nobles i els esquemes quedarien complexificats per l'existència de tipologies repetides a moltes ciutats (la casa noble amb baixos comercials, la botiga o el "*mediano*" convertits en habitatges³⁶..., i, als centres urbans més densos i dinàmics i als punts de major activitat dels altres, la "*casa de pisos*", un dels tipus originats per la innegable existència d'un mercat de l'habitatge de lloguer, aguditzat a les ciutats més importants³⁷).

Les aproximacions basades en els estudis sòcio-topogràfics mostren l'evidència i la riquesa de la diferenciació de l'espai urbà baix-medieval. Malgrat tot, alguns autors neguen l'existència d'aquestes diferències i, més concretament, de la vessant espacial de les diferències econòmiques i socials³⁸. Per una banda, les conclusions es basen en pocs casos estudiats, a partir dels quals es realitzen generalitzacions abusives³⁹; per una altra, es fan servir conceptes extrets de l'urbanisme actual (zonificació, segregació...), que resulten clarament confusos aplicats a la ciutat medieval. La diferenciació sòcio-espacial urbana baix-medieval és innegable, però per entendre-la s'ha d'analitzar la realitat a l'escala en la qual es produeixen els fets: les separacions són complexes, matissades, actuen en espais reduïts que presenten "*davant i darreres*", "*alts i baixos*", els diferents espais estan separats per àrees de transició de difícil definició...⁴⁰. Si les separacions no són generalment radicals i es donen per presències relatives, això no vol dir, però, que no es produeixin clares diferenciacions socials i econòmiques que acompanyen les especialitzacions funcionals generalment admeses.

En definitiva, tenim com a punt de partida d'una llarga transició,

una imatge espacial molt llunyana de les esquemàtiques i senzilles que ens oferien els models i les generalitzacions abans esmentades. La seva complexitat revela un espessor històric i les relacions internes d'una societat amb característiques ben definides. Les celebracions com el Corpus, les entrades reials o el teatre "*de plaça*", mostren una societat prou jeràrquica, ordenada d'acord amb valors compartits per tothom i que es pot permetre proximitats espacials i separacions matisades. Una disposició espacial que s'adapta a unes pràctiques de caritat i "*explotació*" que semblen lligar riquesa i pobresa, però que, sobretot, reflecteixen les característiques d'una societat urbana ben cohesionada, en la qual l'oligarquia domina el poder municipal, però fa participar, en una estratègia de la "*unanimitat*", amplis grups de la ciutat.

Ciutat, "*revolució cultural*", Estat

Si es fa difícil fer una síntesi vàlida de les característiques socio-espacials de la ciutat llegada per l'edat mitjana, més difícil és encara establir unes pautes unitàries de variació d'aquestes característiques durant l'edat moderna. Interrompuda la gran expansió urbana medieval, només una proporció relativament petita de ciutats sofriran creixements importants, relacionats generalment amb llurs funcions comercials, militars o polítiques. Seran aquestes ciutats més dinàmiques les que tindran opcions clares per modificar l'estructura de l'espai heretada. En qualsevol cas, el primer que cal remarcar és la preeminència global del pes de les permanències i les continuïtats: nombrosos estudis monogràfics demostren aquest pes i permeten de comprovar, novament, les característiques ja apuntades per les ciutats de finals de l'edat mitjana⁴¹.

Contra aquesta massiva permanència actuaran determinats processos de canvi, alguns afectant exclusivament determinades àrees geogràfiques o determinats grups de ciutats, i d'altres actuant, d'una manera molt més difosa, sobre el conjunt de la realitat urbana europea. L'expansió del tràfic comercial provocarà creixements extraordinaris en un grup limitat de ciutats entre les quals es compten Sevilla, Amsterdam o Londres. El progressiu reforçament dels nous estats convertirà en capitals alguns centres que experimentaran expansions i transformacions de l'espai urbà, amb casos tan ben coneguts com els de París, Madrid o Viena. Sembla, però, essencial fixar-se també en els processos que afecten més generalment el conjunt de les ciutats europees; processos econòmics, socials, polítics i culturals que tindran un reflex més o menys immediat a l'espai social baix-medieval.

En primer lloc, cal observar les transformacions que s'operen en el propi interior de les societats urbanes. En efecte, es detecta, amb rit-

mes i formes diferents, una tendència clara cap a l'ampliació de les diferències econòmiques⁴², cap a la formació d'unes noves èlites urbanes fruit de la progressiva aristocratització de la burgesia i de la paral·lela urbanització de l'aristocràcia, cap a un control cada vegada més exclusiu dels ressorts del poder municipal per part d'aquestes èlites, cap a una sempre major separació cultural ben resseguible en les manifestacions del teatre, en l'evolució de les entrades reials, en la transformació de les festes urbanes, en la repressió de les manifestacions de la sociabilitat tradicional..., en el pas d'una jerarquia de valors que situa les qualitats militars en el vèrtex, a una altra que valora sobretot un nou concepte de cultura elitista i exclusiva, que s'anirà imposant a partir del renaixement. Un procés que consagra la separació dels privilegiats dels altres grups socials, trenca l'estratègia de la unanimitat de la societat urbana medieval i provoca una incomprensió creixent, no exempta de temor, de les formes de la cultura popular i tradicional.

A la ciutat es notará ràpidament la necessitat de separar-se i marcar les diferències també a l'espai⁴³. En aquest sentit, el precoç projecte de Leonardo per Milà és prou clar⁴⁴: allunyament del centre d'unes perifèries que conformen una corona de deu "*ciutats satèl·lits*" i eliminen el perill de "*tanta congregazioni di popolo, che a similitudine di capre l'uno addosso all'altro stanno empiendo ogni parte di fetore*"; tractament del centre com a ciutat "*transparent*" a dos nivells, el superior dedicat als "*gentili omini*", l'inferior al tràfic de mercaderies i del "*popolo*". Leonardo racionalitza, exagera, porta a l'extrem les característiques espacials que, de fet, presentaven ja les ciutats medievals, però les diferències introduïdes pel salt qualitatiu del seu projecte són importants: la perifèria, perillosa en cas de pesta, és ara molt més clarament allunyada, rebutjada; les diferències entre els dos "*centres*" medievals, entre la ciutat que vivia al pla-terror i la que ho feia a la planta "*noble*", són ara resoltes amb més radicalitat i menys subtilesa que la que presentava la realitat urbana medieval, gràcies a la simplificació "*autoritària*" de les tipologies arquitectòniques.

Fora de la utopia vinciana, però en la mateixa línia, s'apreciarà, per part de les èlites, la posta en marxa de dues estratègies no excloents, en les quals l'arquitectura i l'urbanisme juguen un paper rellevant: la fugida i abandó del centre, amb la formació de carrers o barris exclusius i separats de la ciutat vella⁴⁵, aixecats segons les pautes morfològiques i les exigències de sociabilitat de l'èlite; i la colonització de la ciutat heretada, reinterpretant-la i dominant-la mitjançant esventraments per obrir carrers i trencar barris en el vell teixit urbà, expulsant "*continguts*" pobres a la perifèria⁴⁶, fent ús del llenguatge clàssic en les arquitectures, i imposant un nou ordre exterior que generalment no s'exhaureix en el pla simbòlic o cultural, sinó que busca resoldre pro-

blemes pragmàtics de control militar en un cos medieval vist ara no només com a realitat degradable sinó perillosa⁴⁷.

En la creació de barris exclusius, separats del centre concorregut, s'adverteix un procedent de la fugida de les èlites del centre de la ciutat que Sjöberg atribuïa al moment de la revolució industrial. La formació de la Strada Nuova a Gènova o de la Via Toledo a Nàpols, la urbanització de la Rive Droite a París o del West End a Londres es poden incloure en aquesta línia⁴⁸. La segona estratègia, la d'imposar un ordre extern a un teixit urbà heretat, reflecteix una acció semblant sobre el teixit social i obre una línia d'intervencions urbanístiques que adquiriran un gran pes en tot el període que ens interessa, per desembocar finalment, en el segle XIX, en les grans obertures de "bulevards" seguint l'exemple parisià imposat pel baró d'Hausmann. En paral·lel al procés observat a l'interior de les ciutats, s'opera, per sobre del marc urbà, l'expansió del poder de l'estat articulat entorn a la figura del príncep. Amb la col·laboració o contra l'oposició de les noves èlites urbanes, el creixement del poder del príncep acabarà comportant una minva dels poders i de l'autonomia de les ciutats, i la incorporació d'aquestes com a peces clau en els ressorts necessaris pel ple exercici del poder sobre el territori.

Les noves funcions dels estats en procés de formació seran determinants en el futur d'algunes ciutats. S'apunta, en efecte, un inici d'especialització funcional induït des del poder: pensem en ciutats portuàries amb un rol ben precís com Livorno, o encara més clarament, com Sevilla, que detenta el control sobre el comerç americà; pensem en el naixement de les capitals o en les necessitats defensives dels nous estats territorials. Les noves funcions afectaran el mateix cos físic de les ciutats: el comerç induirà simplement un creixement urbà, però la residència del príncep i la defensa adoptaran precisos programes de transformació de la ciutat. A les capitals, les intervencions extrapolaran les estratègies assajades per les èlites, per aconseguir l'adequada escenografia del poder, i l'arquitecte serà aquí l'instrument formalitzador. A les ciutats frontereres o rebels, en les quals s'ha d'assegurar el control i la defensa, les noves tècniques de l'enginyeria militar transformaran contundentment el perfil urbà i el propi teixit físic i social d'unes ciutats que han passat de subjectes militars a objectes bèl·lics modificables⁴⁹.

La França del regnat de Lluís XIV s'ofereix com el paradigma d'aquesta articulació dels nous estats i de la seva repercussió territorial i urbana. Les intervencions parisines o la construcció de Versailles i les infraestructures defensives implantades per Vauban resumeixen els dos pols d'una intervenció sobre les ciutats des de les premisses exigides pels nous estats. La racionalitat i precisa funcionalitat d'aquestes actuacions apunta ja molts aspectes anticipadors d'aquella idea de "ciu-

tat moderna" que Perrot veu néixer al segle XVIII, o de les "*ciutats d'estat*", l'aparició de les quals Tayssot i Morachiello situen durant el període napoleònic.

Si l'acció i la lògica d'un estat fort i centralitzat com el francès prefiguren, ja netament, trets que caracteritzaran la modernitat de la ciutat del XVIII, les grans ciutats comercials del nord d'Europa, singularment Amsterdam i Londres, anticipen aspectes característics de la ciutat capitalista. En aquests centres urbans s'adverteix clarament la separació d'unes èlites que, amb major pes de la burgesia comercial, estan totalment impregnades pels valors que dimanen de les pràctiques mercantils. Domina aquí el poder econòmic per sobre del poder centralitzat i concentrat del príncep o de les èlites rendistes: lluny de les jeràrquiques escenografies principescues i de les preocupacions esteticitzants que hi van associades, s'adopten fórmules d'expansió i gestió de les ciutats molt més pragmàtiques. En el cas "*holandès*", els artífexs de la construcció de la ciutat no seran artistes sinó funcionaris que adoptaran una estètica fundada sobre l'obsessió de l'homogeneïtat i la repetició sistemàtica del mòdul de casa servit pels canals⁵⁰.

A Londres, després de l'incendi del 1666, fracassa el pla urbanístic de Wren, basat en els grans eixos perspectius i la regularització del teixit urbà. La reconstrucció es farà, per contra, d'acord amb un programa essencialment normatiu, completat amb infraestructures i edificis públics (*Act for Rebuilding the City*, 1667), que resol el problema de cada edifici d'acord a uns tipus establerts i a una classificació en categories dels carrers, i que només modificarà puntualment les irregularitats de la malla viària. L'elecció és molt il·lustrativa i respon a un esperit pròxim a l'holandès, anticipant, com aquell, alguns dels trets essencials de les que, segons Fortier, són les principals aportacions de l'urbanisme dels segles XVIII i XIX: tècniques de mobilització i gestió del sòl urbà, homogeneïtzació de l'espai, unificació de les pràctiques, resolució de la ciutat en cada un dels seus punts...

Els canvis decisius: la gènesi de la ciutat moderna

El període a cavall entre els segles XVIII i XIX suposa, en molts aspectes, la culminació del procés que s'ha esbossat pels segles precedents. És, però, també, pel que fa als canvis a l'espai urbà, el moment d'una ruptura, d'un viratge o almenys d'una acceleració decisiva. La nova prosperitat agrícola, la intensificació del comerç, l'increment de les manufactures, el creixement demogràfic, la forta immigració a la ciutat, l'augment sense precedents dels preus del sòl, l'agreuament progressiu del problema de l'habitatge..., no són fenòmens nous per

ells mateixos, però si abans depenien d'una conjuntura fluctuant, ara tendiran a convertir-se en factors estructurals que provocaran canvis en els equilibris essencials de la ciutat postmedieval. Es mantenen línies de continuïtat amb els períodes precedents, però apareixen ruptures netes i s'observa, en alguns casos, la inversió radical d'alguns processos que havien caracteritzat l'edat moderna: el procés de conventualització, que s'havia iniciat durant els segles XVI i XVII, és ara substituït per una desamortització dels béns dels ordes religiosos que tindrà gran repercussió sobre l'espai urbà, i l'eliminació de les muralles acaba definitivament amb el reforçament, sempre creixent des de la introducció de l'artilleria, del dispositiu defensiu de les ciutats.

Els vells teixits medievals, que ja no s'ajustaven als patrons estètics sorgits del renaixement ni a les necessitats de control i circulació requerides pels enginyers militars, hauran de forçar fins l'extrem la seva capacitat d'adaptació, sota l'empenta de l'augment demogràfic, la intensificació de les activitats econòmiques i l'extensió de les noves formes de transport rodat. L'augment de la població i del tràfic comercial a la ciutat crea una demanda creixent i una ampliació del mercat de l'habitatge que afavoreix el progrés de les relacions de treball capitalistes i la consagració de l'habitatge com a mercaderia; i es tradueix en un preu del sòl sempre més alt i, en conseqüència, en un formigueig de múltiples iniciatives privades que provoca l'aixecament de l'alçada de les cases i la progressiva degradació de l'hàbitat, del viari i, en general, dels vells teixits heretats. Uns fets que tindran una incidència diferencial en els diversos sectors de la ciutat i marcaran millor les diferències "horitzontals". Al mateix temps, però, la major alçada de les cases suposa una superposició de famílies, de status econòmic decreixent a mesura que es puja l'escala: és ara quan es generalitzarà, a moltes ciutats, l'ús de la "*casa de veïns*"⁵¹.

La "*promiscuïtat*" que imposen les noves cases de pisos no és signe, però, d'un canvi d'aquella tendència separadora que hem vist afirmar-se des de l'edat mitjana. L'expansió horitzontal d'algunes ciutats, amb la creació de barris nous, mostra com es manté la voluntat de diferenciació per àrees. S'urbanitzen barris dirigits a les èlites i barris destinats a acollir la població menys privilegiada⁵²: durant el XVIII i XIX, serà fonamental el paper de les intervencions urbanístiques (que hereten l'urbanisme italià del XVI), en el canvi quantitatiu i qualitatiu dels nivells de diferenciació socio-espacial. D'altra banda, com a resposta a l'obsolescència i manca d'adequació dels teixits urbans medievals densificats⁵³, són freqüents les intervencions renovadores de les velles trames, intervencions que arriben al seu màxim grau en les grans remodelacions que segueixen als incendis o als terratrèmols i contribueixen a una més plena homogeneïtat de les àrees urbanes, a una més neta separació socio-espacial i a una més gran "*transparència*" de l'espai i de la

societat urbana⁵⁴.

En efecte, les grans concentracions derivades de la immigració creen noves necessitats i noves formes de control: la incomprensió i la por envers les classes populars, que ja es manifestava els segles precedents, es farà més aguda. Els problemes d'abast que es plantegen, com a conseqüència de l'augment de població, creen situacions encara més explosives que les d'abans. No és suficient ni convenient fer ús exclusiu del control militar que amenaci frontalment la ciutat, i s'imposen noves formes de control, de caràcter policíac, capaces de quadricular l'espai urbà i de distingir, entre el conjunt dels habitants de la ciutat, aquells que suposen un perill⁵⁵.

L'augment demogràfic i la densificació del teixit urbà donen un aire patològic a la gran ciutat, que esdevé un problema que cal corregir, un organisme que cal curar. Es fa necessari, primer, fixar els límits que es desborden, normativitzar una acció privada que deforma la ciutat, protegir i racionalitzar l'espai públic, procurar equipaments a les noves concentracions humanes i a les noves formes de sociabilitat que es van imposant. Considerar la ciutat com un organisme comportarà la introducció teòrica del concepte de funció i una "medicalització" de l'espai urbà. El concepte de funció, segons Perrot el descobriment més fecund de l'urbanisme del segle XVIII, comporta el pas d'un ideal esteticitzant de ciutat, entesa com a "obra", com a lloc on desplegar la riquesa, a un ideal de ciutat més pragmàtica i utilitarista. En aquesta nova lectura, cada part de la ciutat ha de complir una missió específica i el bon funcionament de l'organisme urbà exigeix un constant control corrector que detecti els processos patològics i apliqui ràpidament els remeis.

I si podem parlar de medicalització en un sentit metafòric, també s'ha de fer en un sentit literal. En efecte, la higiene es converteix en un problema central: s'intenten aïllar els focs epidèmics, s'expulsen els cementiris fora de les muralles, es controlen o desplacen els escorxadors, s'estableixen lazarettos per tenir en quarentena els qui desitgen entrar a la ciutat en temps d'epidèmia, es remarca la identitat entre altres densitats i augment de les malalties... En qualsevol cas, com assenyala Fortier, el nou pensament sobre la ciutat no es limitarà a aquesta medicalització⁵⁶. Les recerques i observacions no es redueixen als focs perillosos: hi ha un afany de regularitat i control que s'aferma a múltiples projectes que apunten a facilitar la circulació i les vistes, a crear mercats on poder circumscriure l'activitat del comerç, a obrir barris i parcel·lar espais de destí imprecis... La ciutat heretada era una ciutat polaritzada, travessada per barreres socials i físiques amb enclavaments que trencaven la continuïtat del teixit i amb àmplies àrees sense urbanitzar dedicades a hortes o a espais de servitud militar. La nova mirada sobre la ciutat la vol convertir, cada vegada més, en un camp homogeni

en el qual actuar.

Un camp en el qual va adquirint importància creixent la circulació. En efecte, és característica d'aquest període una acció continuada apuntant a la sistemàtica alineació de carrers, a l'eliminació d'obstacles de les vies de trànsit (el treball, la venda, la caritat...) i a la identificació de l'"aclariment" de l'espai de circulació amb la bellesa urbana. Una tendència que reflecteix una realitat que no es limita a l'escala intra-urbana, sinó que, molt al contrari, actua, des de l'escala inter-urbana, com a motiu essencial de transformació de la ciutat. Tal com assenyala Perrot pel cas de Caen, són la circulació, els intercanvis, el comerç, els motors de l'economia urbana i són evidents les relacions entre els cicles de viabilitat i comunicacions i els cicles de transformació urbana.

Per França, el mateix Perrot considera essencial igualment, en la "implosió" del segle XVIII, l'eliminació dels tancaments (agressió de la xarxa de carreteres, caiguda de les fortificacions, parcel·lació dels convents...), procés que exigirà posar ràpidament en circulació el nou sòl urbà alliberat. D'acord amb Fortier, el nou saber urbanístic que aquí s'inicia serà fonamentalment una tècnica de "mobilització" de la gestió del sòl urbà. Un saber urbanístic que busca resoldre la ciutat en cada un dels seus punts, més que no pas afrontar-la com a fet global. En aquest sentit, l'aportació del període, més que la d'inventar el "pla general", "desplegant sobre tota la ciutat la retòrica de la composició", seria la de possibilitar i d'assegurar, a través del projecte, una distribució repetitiva, sistemàtica, cel·lular de l'espai urbà, un cert nivell d'equipament homogeniament disposat i una relació estable entre espai públic i privat⁵⁷. Sens dubte, els canvis en la concepció de ciutat i en les formes d'actuació i gestió que hi van associats, s'han de veure en un ampli context de transformacions que es produeixen en altres àmbits (l'escolarització dels infants, les pràctiques de la salut, l'acció directa sobre el cos, la transformació del sistema penal...) i es pot postular la projecció sobre la ciutat d'aquell espai cel·lular experimentat a les construccions militars, als hospitals, a les presons...⁵⁸.

En el procés d'objectivació posat en marxa, que vol veure un espai urbà neutre, regular, homogeni, transparent..., un pas essencial és el d'acceptar-lo com a espai il·limitat. La ciutat de l'antic règim s'havia volgut immòbil: la manca de muralles de límits, la inexistència d'una forma definida eren característiques pròpies de les aglomeracions menors, sense estatut de ciutat. Fins el segle XVIII, la forma de la ciutat només podia tenir representacions estàtiques: quan durant aquest segle es comencen a plantejar problemes de control o d'higiene, les muralles o els límits de la ciutat són encara considerats peces imprescindibles. La supressió de les defenses no es donarà sense resistències: de les

instàncies militars, dels propietaris de les finques urbanes a l'interior del clos, dels qui no creuen possible l'eliminació de les taxes municipals aplicades a les portes de la ciutat... Des d'una mirada ancorada encara en la imatge de ciutat d'antic règim, el canvi suposa una devaluació dels valors urbans: Goethe fa exclamar a un dels seus personatges: *"Ara fins i tot les grans ciutats demoleixen llurs bastions... les ciutats no són ja altra cosa que grans pobles..."*. L'enderrocament de les muralles i la pèrdua d'hegemonia de l'ideal esteticitzant, valors distintius de les més brillants ciutats de l'antic règim, assenyalen la definitiva imposició del nou model de ciutat.

Un nou model que obeeix a un ordre de valors més pròxim a les aglomeracions més comercials, però, que en conjunt és molt diferent del que es considerava propi de la ciutat d'antic règim. En el nou model, el creixement demogràfic, el propi pensament higienista, la consideració de les funcions urbanes en el procés econòmic faran que la ciutat esdevingui *"capaç de créixer"*: s'inicia la referència al *"caràcter poblador de les activitats econòmiques urbanes"* i es considera que la potenciació de les grans ciutats serà el motor d'una economia que beneficiarà, de retruc, àrees geogràfiques molt més extenses⁵⁹.

El canvi de model de ciutat no és, doncs, el producte de relacions de producció que encara trigaran a imposar-se, sinó que els canvis que estan a la base d'aquestes relacions apareixen abans i fora de la producció: a la medicina, a l'educació, a l'arquitectura..., i a la ciutat⁶⁰. Quan les noves relacions de producció s'imposin, s'hauran configurat els trets essencials d'un nou model de ciutat preparat per jugar el seu paper en el context de la nova divisió del treball que van imposant el constant creixement dels intercanvis i el paper assignat a la ciutat per les diverses instàncies del poder polític. Els resultats més destacables seran el procés d'especialització i reforçament de les jerarquies urbanes i la incidència de la nova política d'equipaments a la ciutat.

En aquest nou context, sobresurten alguns casos límit característics: la ciutat provincial centre de serveis, la ciutat-fàbrica..., la gran capital metropolitana. A les ciutats provincials, sense un dinamisme propi i en les quals la integració progressiva dels mercats ha provocat un desplaçament de les formes autòctones de producció i distribució i una creixent dependència exterior, serà la política d'equipaments la que atorgarà un nou contingut i una nova lògica com a peces de la cadena de servei i control del territori. Seran, però, les ciutats-fàbrica i les grans capitals les que caracteritzaran més fortament el període, en registrar grans creixements i poder-se configurar més clarament d'acord amb la nova idea de ciutat. Serà aquí on es podrà comprovar com aquell espai il·lusori, homogeni i progressivament més regular sobre el qual la planificació havia d'operar lliurement, es converteix en el tauler sobre el qual es jugarà un joc de diferències i fractures, de polaritza-

cions i segregacions.

En efecte, la parcel·lació del procés de treball implicarà una massiva desqualificació obrera produint un efecte de polarització espacial i tipològica. Una polarització que no es presenta seguint un model únic: serà especialment a les ciutats més industrials, que les fàbriques transformen en centres sorollosos i bruts ocupats per una població obrera sempre creixent i mal instal·lada, i en general a les més dinàmiques, on les classes altes i mitjanes es veuran més empeses a allunyar-se cap a la perifèria⁶¹. La població obrera no podrà abandonar el centre si no s'allunyen les fàbriques o fins l'aparició de mitjans de transport col·lectius econòmics: serà aleshores quan es desenvoluparan les barriades perifèriques on residiran els primers representants de l'"*obrer sense qualitats*" i on les característiques de l'habitatge no seran fruit de la degradació de velles formes de residència sinó resultat d'un projecte que transparenta les noves relacions socials i el paper sempre més imponent de l'especulador⁶².

Residència obrera i fàbrica dominaran a les ciutats específicament industrials. Als centres urbans amb funcions metropolitanes s'hi trobarà també un teixit industrial, sovint constituït per petites empreses de característiques pre-industrials, però treballant articles de qualitat i amb una població normalment més preparada i combativa que la de les ciutats-fàbrica. De fet, però, el característic de la ciutat metropolitana serà la seva funció central en els negocis, en el tràfic i en les activitats mercantils, en els serveis, en el transport, en l'administració..., i el seu paper com a lloc de residència d'una àmplia població de classes mitjanes que van des del rendista a l'ocupat en el sector terciari o l'administració pública. En conseqüència, és aquí on es desplegaran, fonamentalment, els signes de l'hegemonia d'una cultura burgesa que es manifesta en el paisatge urbà: l'autèntic protagonista de l'urbanisme de les grans capitals serà la societat civil⁶³.

Alguns equipaments com passeigs, parcs, galeries comercials, teatres, atraccions..., sorgiran com a resultat de la nova sociabilitat burgesa que es desplegarà, en gran part, en aquests nous espais públics. Una intensa activitat urbanística, que s'inscriu en la gran expansió dels negocis immobiliaris durant el segle XIX, adequarà als requeriments de la nova classe en ascens, l'espai urbà heretat i les noves expansions necessàries a una ciutat sempre en creixement.

Ciutat-fàbrica i centre metropolità, dos conceptes límit, de vegades coincidint en un mateix conjunt urbà, poden oferir, doncs, la doble cara final de la transició. Una transició en la qual, vist el llarg procés de transformació de la ciutat des de l'edat mitjana, queda clar que l'episodi industrial no explica per ell mateix les grans transformacions urbanes. Els canvis que anuncien i porten a la nova ciutat de l'era in-

dustrial es produeixen sobre un teixit de permanències i continuïtats. Alguns dels trets que es consideren propis de la ciutat capitalista es poden observar, encara que inscrits en altres sistemes de relacions i amb manifestacions no idèntiques i generalment limitades, a les ciutats d'antic règim. Si el negoci immobiliari es converteix en una peça angular de l'economia urbana, la mercantilització de les formes de producció de la ciutat és perceptible des de l'edat mitjana. De la mateixa manera, es poden resseguir, des d'aquest període, els processos de segregació espacial sobre les bases de les diferències econòmiques: primer, amb una dissociació entre centre i perifèria (o en les distincions més fines que procuren els teixits urbans), i més endavant, amb la formació de carrers i barris exclusius.

D'altra banda, si el control del segle XVIII s'inscriu en un discurs radicalment nou, adopta noves formes i s'aplica amb una intensitat sense precedents, no podem oblidar que la ciutat medieval es caracteritza, justament, per l'eficàcia dels seus mecanismes de control. Un control exercit per un poder municipal pel qual la ciutat és encara transparent, i que no es limita a la vigilància dels perillosos sinó que vol regular també el funcionament econòmic i simbòlic de la ciutat. Encara que el concepte de funció i la visió instrumental de la ciutat s'imposin a la segona meitat del XVIII, això no suposa l'absència, des de l'edat mitjana, d'un ordenament funcional (comprovable en la mateixa sòcio-topografia de la ciutat) que alguns documents mostren com el resultat de disposicions explícites des de les instàncies de poder⁶⁴.

Les diferències entre ciutats, àrees geogràfiques o cultures, la diversitat de ritmes històrics, les cadenes d'esdeveniments no coincidents amb les seqüències més característiques... tot porta a tenir molt en compte les continuïtats, el pes de l'herència, la coexistència de temps històrics diversos, la diversitat i el grau d'autonomia de la transició en el medi urbà, per evitar aproximacions que la limitin a un reflex més o menys mecànic de determinats processos o que s'exhaureixin en la formulació de models reductius⁶⁵. Són l'estudi històric de realitats concretes, la seva anàlisi comparada, l'aproximació al problema de les diverses escales espacials i temporals i la constant reflexió i definició conceptual i metodològica els camins per anar aclarint les articulacions d'aquest procés de transició a les ciutats.

1 De tota manera, malgrat que en la vella polèmica entre Dobbs i Sweezy era una de les pedres de toc, el paper de la ciutat a la transició ha estat poc estudiat.

2 E.W. Burgess (1925): "The growth of the city: an introduction to a research project", a R.E. Park i E.W. Burgess, eds (1925): *The city*. Chicago.

- 3 G.Sjoberg: *The preindustrial city: Past and Present*, The Free Press Glencoe Illinois, 1960.
- 4 Un resum d'aquestes crítiques a J.P. Radford: "Testing the model of the preindustrial city: the case of ante bellum Charleston", South Carolina, *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series 4, 1979. (crítiques de Lerner, Mumford, Cox, Wheatley...). Més endavant, des de la història, P. Burke, ("Some Reflections on the Pre-Industrial City", *Urban history Yearbook*, 1975, Leicester University Press) feia una crítica àmplia al model des dels punts de vista físic, econòmic, social, polític i cultural.
- 5 J.E. Vance Jr.: "Land assignment in the precapitalist, capitalist, and post-capitalist city", *Economic Geography*, Jg 47, 1971, Worcester, Mass.
- 6 El concepte de casa artesana ha estat molt utilitzat com a punt de partida de la transformació urbana durant el segle XVIII a Barcelona. La consideració dels canvis des d'aquesta perspectiva ha tingut l'avantatge de la globalitat i la claredat: ha distorsionat, però, la imatge de la ciutat de principis del XVIII.
- 7 Vegeu crítiques a Sjoberg i Vance a J. Langton: "Residential patterns in pre-industrial cities: some cases studies from seventeenth-century Britain", *Transactions of the Institute of British Geographers*, 65, 1975, i del mateix autor "Late medieval Gloucester: some data from rental of 1455", *Transactions... N.S.*, 2, 1977; vegeu també: M.J. Power: "The social topography of Restoration London", a *The making of the metropolis: London 1500-1700*, A.L. Beier i Roger Finlay eds., Longman, New York, 1986.
- 8 P. Burke: "Gli studi sulle città in Inghilterra nei secoli XVIII-XIX a La formazione della città industriale", *Quaderni storici*, 27, 1974. Col.loqui celebrat a Sorrento el desembre del 1973.
- 9 En els treballs apuntats a la nota 7, queda clar l'interès que el tema dels "models" i la seva confrontació amb estudis empírics presenta al món anglosaxó. Segons M.P. Conzen ("changing spatial structure and social patterns of western cities", *Progress in human geography*, vol. 7, 1, 1983, London, pg. 89), "Disciplinary upbringing restricts comparative interest markedly less than the barrier of language. Work on mediaeval European cities is strongly segmented by language area". Es tracta, però, d'un problema més greu: la barreira lingüística no podria explicar per ella sola el que els europeus continentals no facin pràcticament referència als models anglosaxons i el que els anglosaxons treballin molt poc amb els exemples de ciutats continentals. Carter (*An introduction to urban historical geography*, E. Arnold, 1983, London) considera que "Any review of the social areas of the city prior to the onset of industrialization must be largely conditioned by Gideon Sjoberg's book...", i a l'hora d'estudiar les ciutats continentals cita només a Hansen, per dues ciutats menors daneses i oblidia l'obra fonamental de Perrot. Conzen (op. cit.) cita només en el seu estat de la qüestió a Denecke per Leipzig i a Lichtenberger per Viena.
- 10 Vegeu l'esforç de síntesi de Carter op. cit.
- 11 No cal recordar aquí els treballs ben coneguts que, a la historiografia francesa, han centrat els estudis a espais concrets.
- 12 Les obres de Lefebvre, Castells, prou conegudes.

- ¹³ *Histoire de la France urbaine*, col·lecció dirigida per G. Duby, Seuil, París, 1980-83.
- ¹⁴ J.C. Perrot: *Genèse d'une ville moderne. Caen au XVIII siècle*, Mouton París-La Haye, 1975. Tesi de l'any 1973.
- ¹⁵ L. Bortolotti: *Arquitectos, urbanistas e historia urbana*, publicacions Etsav, 1984. (versió italiana a *Storia urbana*, 26). Considera el llibre d'Insolera sobre la Roma moderna com el punt de partida, a Itàlia, de la història urbana.
- ¹⁶ És de fet la culminació d'una rica tradició interessada per la història de les ciutats i de l'urbanisme, amb personalitats tan diverses com Guidoni, Sica, Simoncini o Tafuri, que ha permès iniciatives editorials com les empreses per Editori Laterza amb col·leccions com "Storia dell'Urbanistica" i "Le città nella storia d'Italia".
- ¹⁷ L. Bergeron, M. Roncayolo: "De la ville pre-industrielle à la ville industrielle. Essai sur l'historiographie française", a *La formazione della città industriale*, op. cit. Altres estats de la qüestió: F. Bédarida: "The growth of urban history in France: some methodological trends", a H. Dyos, ed. *The study of Urban History*, 1968; D. Roche: "Urban history in France: achievements tendències and objectes", a *Urban History Yearbook*, 1980, Leicester University Press; M. Diani: "Le recherche di Storia urbana in Francia: 1968-1978", a *Storia Urbana*, anno 4, n. 10, 1980; S. Chassagne: "L'histoire des villes: unes opération de renovation historiographique?", a *Villes et campagnes XV-XXs*, AA.VV., Univers. de Lyon, 1977.
- ¹⁸ P. Burke, 1974, op. cit. pel cas de Londres, M. Diani op. cit. pel cas de París, J. Mestre: *Una ciutat emmurallada al temps de la revolució industrial. Barcelona: ciutat, societat i política (1823-1859)*, tesi doctoral inèdita, Barcelona 1985.
- ¹⁹ A. Caracciolo: "Da la città tradizionale alla città nell'età del capitalismo", a *La formazione della città industriale*, op. cit.
- ²⁰ P. Morachiello, G. Teysot: *Nascita delle città di Stato. Ingegneri e architetto sotto il Consolato e l'Impero*, Officina Edizioni, Roma, 1983.
- ²¹ J.C. Perrot op. cit.; B. Fortier: "Espace et planification urbaine (1760-1820)", a *Prendre la ville* AA.VV., Anthropos, París, 1977; i "Storia e pianificazione urbana gli anni 1800", a *Le macchine Imperfette* P. Morachiello, G. Reyssot eds., Officina, Roma, 1980.
- ²² R. Muchembled: *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XV-XVIII siècles)*, Flammarion, 1978.
- ²³ Són clares les característiques diverses de les extensions urbanes aparegudes en períodes diferents. Compareu el cas de Barcelona (A. Garcia Espuche, M. Guàrdia: *Espai i societat a la Barcelona pre-industrial*, La Magrana, 1986) i el de Gènova (J. Heers: "Urbanisme et structure sociale à Gènes au Moyen Age", a *Studi in onore di Amintone Fanfani*, 1962).
- ²⁴ L'aproximació sòcio-topogràfica, més present en els treballs anglosaxons, és bàsica per sortir de les generalitzacions. Segons Conzen, op. cit. pg. 90, "They is a growing willingness to reconstruct detailed maps of the sociofunctional structure of mediaeval and early modern towns".

- 25 Els treballs que permeten definir millor l'espai social urbà baix-medieval fan referència a la ciutat del segle XIV o a la posterior. Tenim de fet, treballs com el de Winchester (M. Biddle, citat per Carter op. cit.), pels anys 1110 i 1148; les comparacions, però, es poden començar a realitzar a partir dels treballs de finals del XIII (l'important de Cazelles per París que té continuació amb el de Favier pel segle XV: vegeu V. Franchetti Pardo: *Historia del urbanismo: siglos XIV y XV*, IEAL, Madrid, 1985), i sobretot a partir dels que estudien el segle XIV.
- 26 Una primera evidència la dona el plànol de Cazelles per París, del 1297. Vegeu també: *Histoire de la France urbaine*, op. cit. vol. 2, pg. 360, A.G. Espuche, M. Guàrdia, op. cit. i Carter op. cit. pg. 173: "There was segregation by social status in the preindustrial city and at the crudest scale this was centre over against periphery".
- 27 Vegeu B. Geremek: *Les marginaux parisiens aux XIV et XV siècles*, Flammarion; 1976. El preu dels terrenys i dels lloguers allunya els més miserables dels llocs més centrals; al seu torn, es defineixen a la perifèria "points de concentration naturelle des indigents" on no s'acosten els rics. Vegeu també Heers op. cit.
- 28 *Histoire de la France urbaine* op. cit. vol. 2, pg. 498: lluny del centre es mantenen famílies riques per "tradicció".
- 29 Aquesta barreja està ben documentada: quantificacions en el cas barceloní, i mecanismes de separació a A.G. Espuche, M. Guàrdia: "Els usos del plànol: la riquesa a la Barcelona del segle XIV", *Avenç*, 64, Barcelona, 1983; i *Espai i societat...* op. cit.
- 30 Vegeu el tema "ciutat-burg" a E. Ennen: *Storia della città medievale*, Laterza, 1978; N. Pounds: *Historia econòmica de la Europa medieval*, Crítica, Grijalbo, 1981.
- 31 Casos en "dos centres" estudiats a *Histoire de la France urbaine* op. cit., vol. 2, pg. 498, Heers op. cit., a *Habiter la ville*, AA.VV. direcció de M. Garden, Yves Lequin, Presses Univ. de Lyon, 1984; etc. Les diferents característiques físiques, socials i econòmiques quantificades pel cas barceloní a A.G. Espuche, M. Guàrdia op. cit., 1986.
- 32 *Histoire de la France urbaine*, vol. 2, pg. 360. Les diferències són més clares a les ciutats industrials com Rouen; a la majoria de les ciutats flamenques els obrers de la indústria conformen clarament àrees perifèriques.
- 33 M. Hebert: *Tarascon au XIV siècle*, Edisud, 1979, pg. 67: delimitació de "quartiers à vocation spécifiquement urbaine" i d'altres dominats "par les professions rurales". Vegeu també, pel cas de Strasbourg, *Habiter la ville*, op. cit. treball de J.P. Kintz; quantificació de pagesos a la perifèria a A.G. Espuche, M. Guàrdia, op. cit., 1986.
- 34 Un tema llargament tractat a A.G. Espuche, M. Guàrdia, op. cit., 1986.
- 35 La situació real, molt més complexa, és analitzada a J. Langton, op. cit., 1977, que inclou una crítica (pg. 275) a la simplicitat de Vance: "The simple image of houses and shops on burgage fronts with each burgesse on his own burgage, from which Vance began his deliberations, assumes less evolved social and economic structures than those which existed in even so small and

early a town as this..." (Gloucester).

- 36 J. Heers, op. cit. i A.G. Espuche, M. Guàrdia, op. cit.
- 37 M. Jurgens, P. Couperie: "Le logement à Paris aux XVI et XVII siècles", *Annales*, 17 année, 3, 1962, pg. 491: "*on construit au XVI siècle, aussi bien à Rouen qu'à Paris (maisons du Pont Notre-Dame en 1507) des maisons hautes et étroites à une Pièce par étage, accolées par séries entières et destinées à la location*". Situacions, però, detectades ja abans: sobre el negoci, els lloguers i l'especulació immobiliària al París dels segles XIV i XV, vegeu Geremek, op. cit.; i S. Roux: "L'habitat urbain au Moyen Age. Le quartier de l'Université à Paris", *Annales*, 24 année, 5, 1969: "*on sait, sans aucun doute, que les détenteurs de maisons en tiraient de gros profits en les louant...*" (pg. 1201).
- 38 D'aquí la insistència, en aquest article, a definir el punt de partida. P. Wolff (*Regards sur le midi médiéval*, Privat, 1978), estudiant el cas de Toulouse, es planteja qüestions sobre "segregació" i, sense cap referència als models anglosaxons ni a altres casos estudiats, conclou (pg. 277): "*aucune ségrégation économique existait...*"; els seus plànols mostren, en canvi, clares diferències socio-espacials, produïdes justament a l'escala i amb les formes pròpies de la ciutat medieval. Hebert, op. cit. pg. 45, recull el tema de la "ignorada" diferenciació espacial: "*On admet souvent que la ville médiévale ne présente pas de nette coupure entre ses différentes parties...*"; i passa a matisar aquesta mena d'asseveracions, estudiant Tarascon a l'escala apropiada.
- 39 P. Claval (*La logique des villes. Essai d'urbanologie*, Litec, 1981), vol demostrar la inexistència de diferències a l'espai medieval ("*la ville médiévale semble avoir échappé aux ségrégations*"), amb l'estudi d'una sola ciutat, petita i del segle XVII (!). Els plànols que presenta, de la Cahors d'aquest segle, mostren, a més, innegables diferències socio-espacials, un fet més aviat sobresortint en una ciutat amb característiques que no faciliten els grans contrastos (ciutat petita, organitzada al llarg d'un sol eix...).
- 40 A Barcelona, el nivell de detall de l'aproximació socio-espacial, ha permès de veure i calibrar aquestes diferències poc espectaculars (A.G. Espuche, M. Guàrdia: op. cit.). Carter, op. cit., pg. 174 resumeix perfectament el problema: "*It is crucially important to comprehend the significance of scale when dealing with segregation. It would be totally wrong to think of the central areas which have been discussed as exclusively the preserve of the elite, indeed the elite needed a good array of labourers and servants close at hand. It would also be incorrect to reject the concept of segregation in the pre-industrial town because of the presence of the poor near the city centre. In the end it is a matter of scale and 'visibility'*". Sobre el tema de l'escala d'anàlisi vegeu també: H. Diederiks, M. Wagenaar: "Variazioni nei modelli di uso del suolo nella transizione da una città commerciale pre-industriale ad una industriale: Amsterdam, 1811/13-1890", *Storia Urbana*, anno 5, núm. 15, 1981.
- 41 C. Phythian-Adams ("Ceremony and the citizen: the communal year at Coventry, 1450-1500", a *Crisis and order in English towns, 1500-1700*, Clark, Slach eds., 1972) presenta plànols del Coventry del segle XVI en els quals s'aprecia l'existència del "doble-centre"; els treballs de P. Deyon (*Amiens capitale provinciale. Etude sur la société urbaine au XVII s.*, Mouton, 1967) i P. Goubert (*Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, EHE, 1960), detecten pel segle XVII esquemes clars centre doble-perifèria. Més endavant, estudis com el

de J.P. Bardet (*Rouen aux XVII et XVIII s.*, Sedes, París, 1983) o el de Perrot (op. cit.) no fan més que confirmar l'existència freqüent i la permanència d'aquest esquema. Per un àmbit geogràfic més pròxim, les anàlisis, amb atenció espacial desigual, fetes per Sevilla, Múrcia, València i Barcelona permeten de comprovar el pes de les permanències. Per Sevilla, el magnífic treball d'A. Collantes (*Sevilla en la baja edad media. La ciudad y sus hombres*, Ay. de Sevilla, 1984) permet d'assegurar, a principis del XVI, l'existència d'una estructura que inicia canvis en el sentit de la separació espacial "renaixentista" —deixar-se veure dels palaus—, però que manté la tradicional separació matisada medieval, amb una perifèria prou "agrícola" i un centre comercial doble (inter-nacional, local), una estructura que fa parlar Collantes per les "dues ciutats". Per a Múrcia, l'obra de F. Chacón (*Murcia en la centuria del quinientos*, Univ. Múrcia, 1979), encara que poc centrada en l'estudi de l'espai, deixa veure una estructura centre-perifèria amb centre doble (actiu-passiu). A València, el treball de R. García Cárcel ("Notas sobre población y urbanismo en la Valencia del siglo XVI", *Saitabi* XXV, 1975), pioner pel que fa al plantejament de les relacions espai-societat-política, mostra una estructura similar. El cas de Barcelona, estudiat pel segle XVI i principis del XVIII (A.G. Espuche, M. Guàrdia op. cit.) subratlla, amb detall, la permanència de les estructures sòcio-espacials medievals en un llarg període i l'existència, complexa, de l'esquema centre doble-perifèria. En breu, els treballs de Francisco Marín per Madrid, permetran ampliar l'arc possible de la història urbana moderna comparada a la península.

- 42 L'última etapa de la baixa edat mitjana és ja, en algunes ciutats, com ha pogut demostrar S.K. Cohn per Florència (*The labouring classes in Renaissance Florence*), un període de separacions sòcio-espacials: "From the fall of the Ciompi to the rule of Lorenzo a class geography became more and more distinctive across the Florentine landscape" (pg. 127). Vegeu també: D. Herlihy: "The distribution of Wealth in a Renaissance Community: Florence 1427", a *Towns in societies*, P. Abrams, E.A. Wrigley eds. Cambridge Univ. Press, 1978), on s'estudia el cas de Florència i Perugia sense aprofundir en les implicacions espacials.
- 43 És impossible citar aquí els autors que han estudiat les relacions entre els canvis econòmics, polítics, socials i culturals del moment amb els canvis espacials (Delumeau, DuVignaud, Bercé, Guenée, Jacquot, Lawrenson, Konigson, Zorzi, són alguns d'una molt llarga llista).
- 44 Referència a G. Simoncini: *Città e società nel Rinascimento*, vol. 2, pg. 76 i sgs. Einaudi, 1974.
- 45 En una primera etapa, es produeix el "deixar-se veure" dels palaus al mateix centre urbà (eliminació de cases, creació de places...), un fenomen ben estudiat a moltes ciutats.
- 46 *Histoire de la France urbaine*, op. cit., vol. 2, pg. 504. Un procés que arrenca de lluny: els plànols de Lyon (1358-1499) mostren un lent procés de rebuig dels pobres a la perifèria, que es dona primer a les ciutats importants i sense arribar a la separació total; vol. 3., pg. 206. Durant els segles XVI i XVII, l'aïllament intel·lectual i moral de les classes populars es reflecteix millor en la segregació per barris, "inachevée, mais ébouchée dès ces deux siècles". Vegeu també, M. Roncayolo, veu "Città", *Enciclopedia Einaudi*, 1978.
- 47 El cas de Palerm és probablement el més paradigmàtic i la Roma barroca el cas en què es produeixen intervencions més colossals. Simoncini, op. cit., ha

estudiat, per les ciutats italianes del renaixement, la importància de les noves intervencions urbanístiques, relacionant-les amb els altres nivells de la realitat urbana. Deixant a part una certa obsessió per veure el segle XV com a encara "bo" i el XVI com a "nociu" (els estudis de Cohn, amb metodologies més "fines", mostren les separacions espacials operades al XV), és clar que Simoncini fa una gran aportació per la comprensió de les transformacions de l'espai baix-medieval a les ciutats italianes del XVI, aquelles en les quals els canvis són més espectaculars.

- 48 En operacions no tan espectaculars, com la de Pizzofalcone, a Nàpols (G. Labrot: "Naissance et croissance d'un quartier de Naples. Pizzofalcone 1530-1689", *Urbi* 1, 1979) es posen en joc mecanismes de diferenciació espacial "tradicionals" (l'aprofitament de les diferències topogràfiques), utilitzats ara amb més "netedat".
- 49 Els casos de Burdeus, Lille, Perpinyà, Messina o Barcelona poden servir d'il·lustració.
- 50 E. Guidoni: *Storia dell'Urbanistica. Il seicento*, Laterza, 1979, versió castellana *Historia del Urbanismo. El siglo XVII*, IEAL, 1982.
- 51 Com en tots els temes, però, no és possible generalitzar: s'ha de trobar l'especificitat de cada ciutat. A Rouen, el tipus de casa unifamiliar es mantindrà durant els segles XVIII i XIX (*Les bourgeois de Rouen. Une élite urbaine au XIX siècle*, J.P. Chaline, PFNSP, 1982).
- 52 J.P. Bardet, op. cit. pg. 98: "Pour loger les ouvriers se constituent des zones où se pratique massivement la souslocation, où surgissent même des véritables garnis"; pg. 241: "Les sources montrent sans l'ombre d'un doute que la ségrégation est consciente, voulue. C'est une forme de rationalisation. La création du quartier neuf de Cauchoise à la fin du XVIII siècle n'a pas d'autre objectif que d'offrir une cité aux élites". És clar també l'impacte diferencial dels nous serveis urbans sobre els barris rics i pobres, antics o de nova creació.
- 53 Garden ha vist que a la Lyon del segle es produeixen, per pressions econòmiques, concentracions de pobres en els barris antics (M. Garden: *Lyon et les lyonnais au XVIII siècle*, Les Belles-lettres, 1970).
- 54 Incendis de Rennes (1720), o Sant Petesburg (1736-7) (aquí, àrea reservada als nobles després de l'incendi); terratrèmol de Lisboa (1755).
- 55 La institució dels "alcaldes de barrio", després del motí de Squillace, s'inscriu en aquesta necessitat de transparència i control.
- 56 B. Fortier: *Storia e pianificazione urbana: gli anni 1800*, op. cit.
- 57 B. Fortier: *Espace et planification urbaine (1760-1820)*, op. cit.
- 58 Són prou conegudes les obres de M. Foucault, *Surveiller et punir, La naissance de la clinique*, etc.
- 59 B. Lepetit: "L'évolution de la notion de ville d'après les tableaux et descriptions géographiques de la France (1650-1850)", *Urbi*, 2, 1979.
- 60 B. Fortier, P. Riboulet: "Dialogue sur une stratégie de l'espace (1760-1820)" a *Prendre la ville*, op. cit.
- 61 *Histoire de la France urbaine*, op. cit., vol. 4, pg. 587: les classes burgeses emi-

gren vers els barris nous; densificació i degradació del centre de París (1800-1850); exemples de Marsella, Lille, Toulouse, Bordeaux, Caen. No es produeix el fenomen a totes les poblacions: no es donarà a Barcelona ni a Amberes, en funció de la restricció donada per les muralles.

- 62 M. Diani, op. cit.
- 63 B. Fortier, B. Vayssièrre: "L'architecture des villes. Espaces, cartes et territoires", *Urbi*, 3, 1980.
- 64 Vegeu, per exemple, Miret i Sans: "Saqueig de Sàsser en 1329", *Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras*, año 8, núm. 31, 1907-8.
- 65 Conzen, op. cit., pg. 91: "...a single model for all times and places patently denies the relevance of history and geography".

ALBERT GARCIA ESPUCHE
MANUEL GUARDIA BASSOLS
Arquitectes